

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ НА ДІНЦІ В ЗВ'ЯЗКУ З ПОХОДАМИ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА ТА ІГОРЯ СІВЕРСЬКОГО

Під час дослідження археологічних пам'яток Північного Дінця, яке провадив автор цих рядків протягом понад двадцять років, були виявлені матеріали епохи Київської Русі, що мають значний інтерес для науки.

Найретельніше були оглянуті пам'ятки цієї доби на ділянці Дінця між м. Змієвим, Харківської області, та гирлом р. Бахмутки в Ямському районі, Сталінської області. Крайнім північним селищем цього району є Гомольщинське городище, в якому добре збереглися рови і вали.

Нижче, за 4 км на північ від сл. Мілової, Балаклієвського району, є друге городище — Міловське або Сіверське, з прилеглими до нього балкою Сіверською і лісом Сіверським.

На південь від того місця, де раніше був х. Донецький або Вербівський, збереглися сліди невеликого городища разом з ровом і валом. Сліди селища є трохи нижче, коло х. Байрака. Ще нижче, навколо м. Балаклії, по пісках лівого берега Дінця та його притоках, по рр. Волоській та Середній Балаклійці є багато селищ. Вниз по правому берегу Дінця вони простягаються до с. Залимання, Савинцівського району. Далі від с. Залимання селища вже зустрічаються на лівому березі Дінця. Тут над х. Лисогоркою є городище, а в самому с. Капустянівці — селище.

Після значного інтервалу, вже на р. Осколі, недалеко від його гирла, коло с. Червоний Оскіл, Ізюмського району, трапляються малопомітні, перекриті Цареборисівським городищем XVII ст., сліди великого селища доби Київської Русі. Трохи на північний схід, коло с. Шайківки, Боровського району, Харківської області, та с. Рубцова, Краснолиманського району, Сталінської області, є два могильники так званої салтівської культури. Цареборисівським городищем закінчується група пам'яток ранньофеодальної доби, в інвентарі яких багато спільних рис із салтівською культурою.

Кераміка цих пам'яток така: амфороподібні посудини з закругленим або плоским дном (рис. 1, 1); типові салтівські посудини, формією схожі на гарбуз, поліровані, натерті графітом з блискучими смужками або без них; фрагменти таких самих посудин у формі банок, макітер, мисок та глечиків з рядами блискучих смужок і з такими ж смужками

в клітинку та ялинку; горщики із заціпним або гладеньким краєм, з кільцевим, хвилястим, нитковим або шнуровим орнаментом, з клеймами на денцях (рис. 1, 2, 3); горщики з клеймами на денцях уже гіршого виробу та обпалу.

З речей трапляються бронзові персні, браслети, гудзики та бубонці салтівського типу, скляні, сердоликові намиста, срібні, позолочені, з кістяними перемичками пронізі.

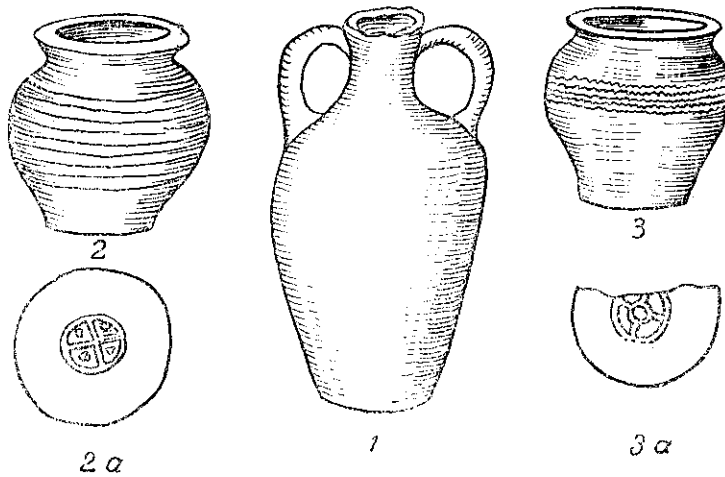

Рис. 1. Предмети з поселень: 1 — амфороподібна посудина; 2, 2а, 3, 3а — горщики та їх денця.

Експедицією С. С. Гамченка в розкопаному похованні коло сл. Залиманна були знайдені золоті бляшки, золоті штамповані сережки часів Київської Русі, срібні флакончики для пахощів, що їх вплітали у волосся коло скроні, срібні з кольоровими скельцями персні та браслети і скляні та сердоликові намиста.

Коло с. Петрівського, Петрівського району, Харківської області, є група невеликих могил, швидше могильних насипів, де зустрічаються пізньокочовницькі поховання у колодах, а між сс. Петрівським та Великою Комишевахою автором зібрано багато наконечників стріл, як видно, також пізньокочовницьких. На селищах і стоянках (на останніх, звичайно, коло водопойів) зрідка трапляються татарські речі та монети.

З окремих знахідок треба відзначити залізну орнаментовану сокиру XII—XIII ст. ст., незграбну восьмилику статуетку і кам'яну татарську плиту з написом 1334 р.

Гирло р. Осколу є крайньою південною межею області, поза якою не зустрічаються подібні пам'ятки. Нижче гирла р. Осколу, в межах Краснолиманського; Слов'янського і Ямського районів, Сталінської області, є кілька городищ і селищ, де можна знайти такий самий інвентар. Але тут, крім того, знайдена (на селищах у невеликій кількості, а по городищах у дуже значній) оригінальна кераміка, яка трапляється

на північ від гирла р. Осколу. Городища ці такі: Теплинське, Сидорівське, Маяцьке та Новоселівське. Найпівнічніше з них — Теплинське лежить на південно-східній окраїні Теплинського лісу поблизу с. Богородичного, Слов'янського району. Городище вкрито лісом, тому рови, вали і сліди воріт на ньому прекрасно збереглися. Від гирла р. Осколу Теплинське городище лежить на віддалі 10 км, а за 10 км нижче від нього (коло с. Сидорова, Слов'янського району) лежить друге городище — Сидорівське, яке складається з двох частин (відомих у місцевого населення під назвою Великого і Малого городищ), площею в 100 гектарів.

На південь, кілометри за чотири від с. Сидорова і за один кілометр від великого с. Маяків, в урочищі Царево (або Плоське) лежить третє городище — Маяцьке. У с. Маяках збереглися сліди ще одного городища, яке належить до XVII ст.

Всі ці три городища розташовані на правому високому березі Дінця в межах Слов'янського району, Сталінської області.

Проти Маяцького городища, за 10 км від с. Маяків, на лівому березі Дінця і на правому березі маленької річки Нетріуса, коло с. Новоселівки, Краснолиманського району, Сталінської області, є ще одне — четверте городище. Воно займає всю південно-західну половину с. Новоселівки.

Маяцьке та Сидорівське городища розорюють, і рови та вали на них погано збереглися. Новоселівське городище зайняте під городи, садиби та будівлі і ровів та валів на ньому тепер не видно. Але через те, що городища ці щороку розорюють, на їх поверхні трапляється багато кераміки: фрагменти посудини слов'янського та салтівського типів; численні оригінальні посудини та посудини татарського типу, яких немає на північ від гирла р. Осколу (рис. 2, 1). Зрідка трапляються і цілі посудини слов'янського, салтівського та татарського типів.

Іноколи місцеве населення викопує цілі посудини незвичайної форми. Товщина їх стінок досягає 3 см, висота 80 см, вага їх — від 1 до 3 пудів. Прикрашені посудини кільцевим або хвилястим та шнуровим орнаментами. Незначна частина посудин добре обпалена, більша ж частина обпалена незадовільно. Досить незначного до них дотику, як посудини розсипаються. Очевидно, вони були призначені для зберігання сухих зернових продуктів (рис. 2, 2, 4).

Часом трапляються і оригінальні посудини циліндричної форми, що не мають ні покривки, ні дна (рис. 2, 3). Цікаво, що посудини від землі, в яку вони були закопані, відділяє простір в 3—4 пальці завширшки, заповнений деревним вугіллям. Цей посуд обпалений значно краще.

У с. Сидорові викопана велика амфороподібна полірована посудина з узорчастим горлом, яке нерідко трапляється у посудин салтівського типу. Вона має дві широкі ручки, закруглене денце і прикрашене вертикальними блискучими смужками.

З металічних речей тут знайдені залізні ножі, серпи, стремена, вузькі довгасті наконечники списів, знаряддя для підрізування бджолиних сотів, знаряддя у вигляді залізних кельтів, які ще нещодавно були відомі під назвою „тексель“ і використовувались при видовбуванні дерев'яних човнів та ночов. Знайдено залізний молоток оригінальної форми у вигляді великої гирі з баштового годинника (рис. 3, 3) і фраг-

мент орнаментованої срібної чаші XIV ст.¹ (рис. 3, 1). Трапляються також татарські монети XIV ст. та вершки держаків руських мечів франкського типу, прикрашені срібним орнаментом. Дуже багато знайдено ручних жорен двох типів: масивні, дуже закруглені і тонші, плесковаті (рис. 3, 4). Зрідка трапляються разом із керамікою слов'янського та салтівського типів і абасидські диргеми VIII—IX ст. ст.

Теплинське городище розорювалося лише частково; більша частина його площі, а також рови і вали вкриті лісом. Отже, знахідок тут небагато. Крім звичайної для перших трьох городищ кераміки та жорен, тут знайдено залізну кольчугу і мідну фібулу, що належать до другої половини I тисячоліття н. е. (рис. 3, 2)².

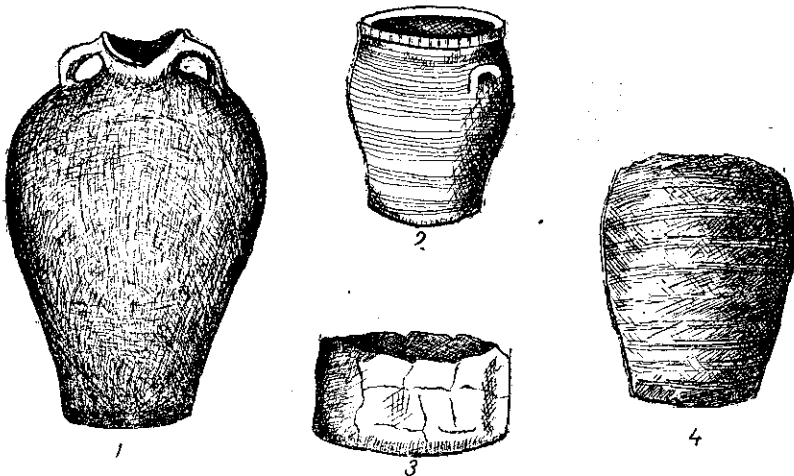

Рис. 2. 1—4 — посудини з Маяцького, Сидорівського і Новоселівського городищ.

Описані городища оточені селищами з такою самою керамікою. Серед них слід відмітити: селище коло с. Дронівки, Ямського району; в балці Минівській коло с. Богородичного, Слов'янського району, де автор провів розкопки і знайшов кістки та зуби сайгака і свійського верблюда³. Коло с. Пришиба, Слов'янського району, розкопано слов'янське поховання з мечем, вузьким і довгастим наконечником від списа, бронзовою пряжкою від пояса і залізним стременом (рис. 4, 1—4).

Крім цих чотирьох городищ, автор відкрив ще п'яте городище, що лежить серед густого лісу на схід від с. Тетянівки, Слов'янського району. Невелике розміром, воно має, як можна судити з зібраного матеріалу, інвентар виключно слов'янського і салтівського типів.

Дослідження пам'яток слов'янської доби були доведені до району р. Бахмутки в Ямському районі, Сталінінської області, і тому невідомо, чи є нижче р. Бахмутки городища й селища типу Маяцького та Сидорівського.

¹ За визначенням акад. Орбелі і проф. Якубовського.

² За визначенням проф. М. І. Артамонова.

³ За визначенням І. Г. Підоплічка.

Вивчення інвентаря обстежених городищ і селищ дає підставу зробити висновок, що селища на ділянці від м. Змієва до гирла р. Бахмутки становили одну область, що належала спочатку слов'янам, а потім і хозарам, які захопили її. Особливістю селищ цієї групи є те, що на них (і взагалі на невеликих населених пунктах) трапляється переважно кераміка слов'янського типу, а кераміки салтівського типу є небагато, тоді як на городищах вона переважає.

На південь від гирла р. Осколу по городищах і селищах знаходимо у великій кількості кераміку татарського типу і великі грубостінні посудини.

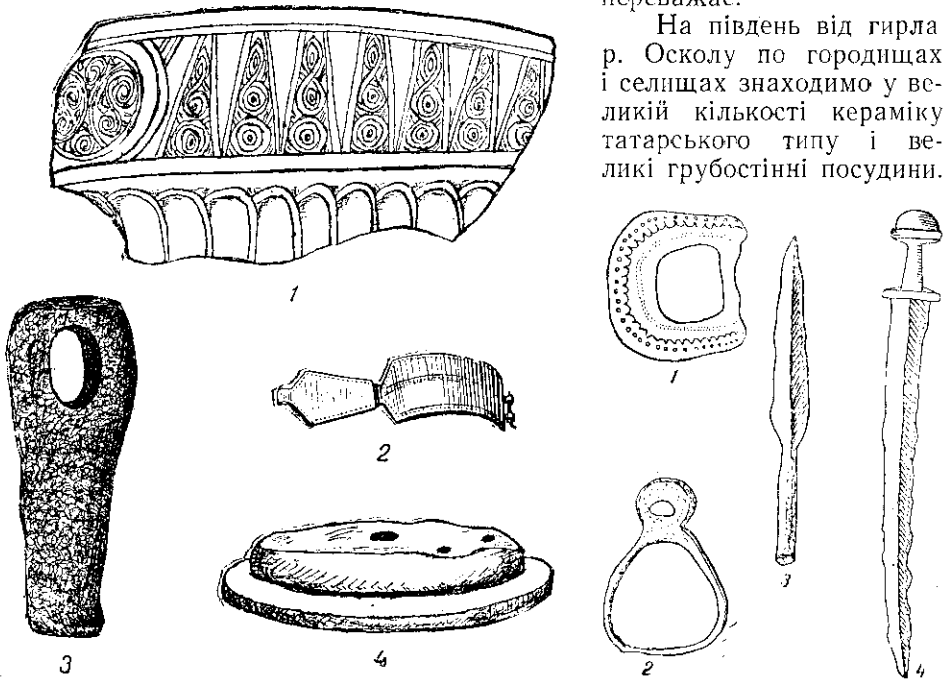

Рис. 3. Предмети з поселень: 1 — фрагмент срібної чаші; 2 — мідна фібула; 3 — залізний молоток; 4 — ручне жорно.

Рис. 4. Предмети з поховання: 1 — пряжка; 2 — стремено; 3 — наконечник списа; 4 — меч.

Посуд цього типу належав кримським татарам-колоністам, що жили тут у XVI ст. Сігізмунд Герберштейн у „Записках о Московии“ свідчить, що на Дінці жили татари, які займались хліборобством і мали постійні житла.

Грубостінна кераміка, без сумніву, належить східному народові. Посудини циліндричної або злегка конусоподібної форми і зараз є в буті численних кочових племен — джемшидів та хезарійців, які кочують коло стику радянсько-афгано-іранського кордонів. Такі посудини служать для випікання коржів. На користь припущення про східне походження грубостінної кераміки свідчить ще й те, що на Дронівському і Минівському селищах автор знайшов їх у шарі, розміщеному понад шаром з керамікою салтівського типу. Подекуди разом з керамікою були знайдені і зуби свійського верблюда. Отже, нижче від гирла р. Осколу в післяхозарські часи з'являються нові прихідці.

Кому ж в епоху Київської Русі належала досліджувана ділянка Дінця від м. Змієва до р. Бахмутки? Вище гирла р. Осколу, треба думати, вона належала слов'янам, які позбулися хозарського панування і ввійшли до складу Переяславського або Сіверського князівств. Останнє припущення імовірніше. Назви — Сіверська балка, Сіверський ліс (коло Міловського городища) і Сіверський Донець („Северный“ — назва останніх часів) ясно свідчать про приналежність цих місцевостей слов'янам-сіверянам. Землі на південь від гирла р. Осколу, як видно, належали пізнішим кочівникам. Про це промовляють такі назви, що збереглися до наших днів, як р. Торець, м. Краматорськ, с. Торське, Торські (Слов'янські) озера і стара назва м. Слов'янська — Тор, яка існувала ще у XVIII ст.

В одному екземплярі „Книги Большого чертежа“ сказано: „А ниже Изюма пала в Донец с правые стороны река Сальница, а ниже тое Изюмец“. В другому екземплярі цієї ж книги читаємо: „А ниже Изюма и Изюмца Изюмский перевоз“.

Назву „Изюм“ проф. К. В. Кудряшов відносить до одного з рукавів р. Ізюмця. Тимчасом „Книга Большого чертежа“ має на увазі не р. Ізюм, а Ізюм-Курган. У старовинних документах і картах фігурують Сухий і Мокрий Ізюмці та Ізюм-Курган; р. Ізюму немає, принаймні документа про це авторові не трапилось. Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом віддала становить дві верстви: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р. Сальниці, що відома тепер під назвою „Річки“, але впадає вона у Донець не з правого, а з лівого боку. Саме коло р. Сальниці і досі зберігся мілководний Ізюмський брід (рис. 5).

Неточність в „Книге Большого чертежа“ пояснюється тим, що, омиваючи Ізюм-Курган, Донець робить навколо нього круту дугу, і коли наближатись з півночі, то р. Сальниці опиниться саме з правого боку дуги. Слід зауважити, що ніяких змін у місцезнаходженні гирла р. Сальниці і прилеглого до нього броду з кінця бронзової доби до наших часів не відбулося, якщо судити із заливних озер, що оточують м. Ізюм і мають доісторичні стоянки на своїх берегах.

Отже, можна вважати, що місцезнаходження р. Сальниці встановлено. Вона впадала і впадає в Донець коло самого м. Ізюма, напроти нинішньої Паромної вулиці.

Тому думка, висловлена Кудряшовим у 1935 р. в його праці, присвяченій „Слову о полку Игоревім“, про місцезнаходження р. Сальниці коло м. Ізюма і про те, що ця річка була дуже маленькою, підтвердилась.

Встановивши місцезнаходження р. Сальниці, ми можемо вияснити, якому народові належали Теплинське, Сидорівське, Маяцьке та Новоселівське городища у той час, коли там була в ужитку грубостінна кераміка.

У наших літописах під 1111 роком значиться, що руське військо, яке ходило на половців на чолі з Володимиром Мономахом та іншими князями, без бою захопило місто Шарукань, а наступного ранку спалило місто Сугров і на „потоці Дегея“ розбило передові частини половців. Якщо Шаруканню вважати Теплинське городище, а Сугровом — Сидорівське, що лежить за 10 км від Теплинського, потоком Дегея — струмок Маячку, який протікав, як свідчать карти XIX ст., коло підніжжя гори,

де розташоване Маяцьке городище, мабуть Балин, то все це цілком відповідатиме словам літопису.

Події, які відбулися тут у 1111 р., можна уявити собі такими. 23 березня руському війську здалося без бою місто Шарукань, жителі

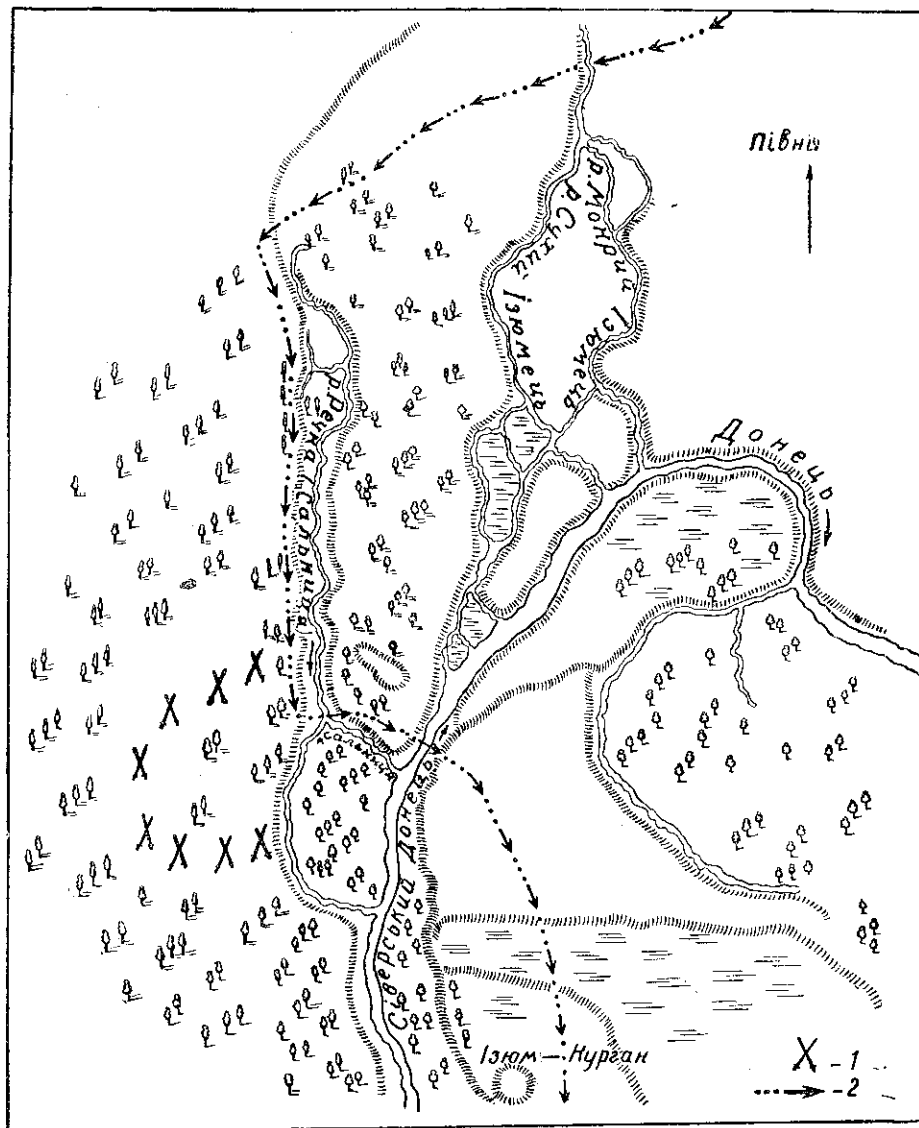

Рис. 5. 1 — місця битв Володимира Мономаха; 2 — шлях війська Ігоря Сіверського.

якого вийшли назустріч руським із „хлібом-сіллю“ — піднесли їм рибу і вино. Наступного ранку руські взяли штурмом і спалили Сугров; того ж дня рушили до Балина і на потоці Дегей — теперішньому струмку Маячці розбили половецький авангард. Але потім, діставши,

мабуть від „язиків“, відомості про наближення головних сил половців, почали відходити назад і на р. Сальниці під м. Ізюмом, у зручній для захисту лісистій місцевості, доценту розбили головні половецькі сили, які атакували руське військо.

Річку Сальницю від потоку Дегея відокремлює віддаль у 44 км, на протязі якої знаходяться чотири гори, такі ж стрімкі, як Володимирська

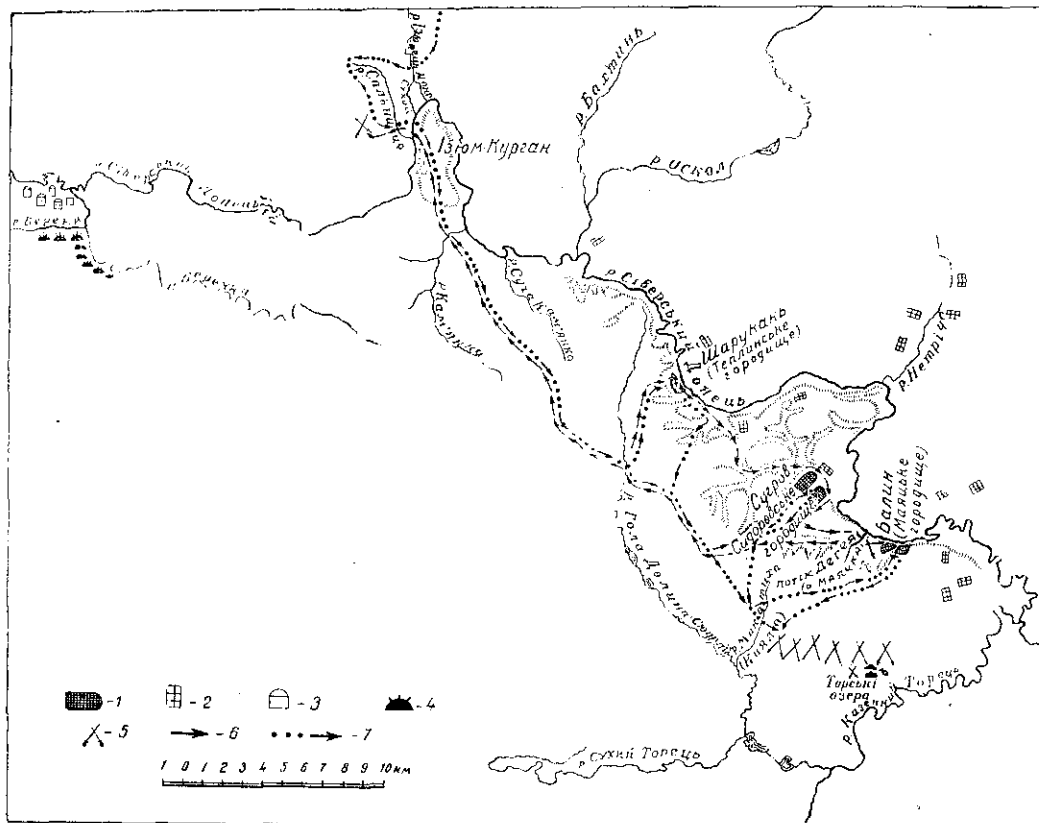

Рис. 6. Схема шляхів походів Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського в 1111 та 1185 рр.

Умовні позначення: 1 — городище; 2 — селище; 3 — стоянки; 4 — кургани пізніх кочівників; 5 — місця битв; 6 — шлях Володимира Мономаха в 1111 р.; 7 — шлях Ігоря Сіверського в 1185 р.

гора у Києві. Щоб перейти таку віддаль по дуже порізаній місцевості та ще й під час бездоріжжя, яке саме тоді починалося, руському війську потрібно було дві доби. І справді, руські 27 березня билися з половцями на р. Сальниці (рис. 6).

До приходу половців на місці теперішнього Сидорівського городища (великих розмірів, до 100 гектарів) була розташована столиця торків — місто Тор. Грубостінна кераміка, що трапляється на всіх чотирьох городищах, належить тим, хто володів пізніше не одним Тором, а всіма цими містами, — половцям.

Тепер, коли нам відоме місцезнаходження р. Сальниці і чотирьох половецьких міст, події, що їх описано в „Слові о полку Ігоревім“, постають в іншому світлі.

Насамперед стає цілком ясным, що руські не могли заглибитися далеко у степ, мавши спочатку на своєму лівому флангу, а потім і в тилу, укріплені половецькі міста. Вони повинні були їх захопити, так само як половці були їх боронити. Так воно і сталося.

У наших літописах говориться, що в травні 1185 р. руські, перейшовши р. Сальницю, пішли до половецьких веж, а половці „не пустяче в вежі, сретюша их“. Проти руських вийшло, як один, все половецьке чоловіче населення. Звідси видно, що ці вежі були половецькими містами, а не тимчасовими станами, які при першій же звістці про наближення руських військ могли б відкочувати вглиб степів.

У завдання половців, як видно, входило перетяти шлях руському війську великою кількістю озброєних людей і затримати його до підходу головних половецьких сил. Але сама ця наспіх зібрана рать і була причиною того, що половецьке військо, випустивши в руських по одній стрілі, кинулося тікати повз свої міста, які легко були зайняті руськими. У цих містах руське військо взяло багату здобич.

Весь перебіг подій свідчить про те, що р. Сюурлі, на якій відбувся перший, переможний для руських, бій з половцями, протікала зовсім близько коло половецьких міст. Така річка є й нині, — це Гола Долина. Прийти до такого висновку авторові допомогло ретельне дослідження шляху Ігоря Сіверського.

„Слову о полку Ігоревім“ присвячено багато досліджень, але ці праці при всій їх дотепності мають одну істотну хибу: безпосередньо автори досліджень не оглядали шляху, яким пересувалося руське військо. Тому дослідники, маючи один і той же писаний матеріал, приходили іноді до протилежних висновків.

Автор цих рядків протягом понад двадцяти років провадив археологічні дослідження берегів Північного Дінця, під час яких були відкриті городища і селища епохи Київської Русі. Знайомство з місцезнаходженням цих городищ і селищ та з їх інвентарем наштовхнуло автора на думку простежити шляхи походів руських військ у половецьку землю в 1111 та в 1185 рр., які відбулися під керівництвом Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського.

Треба було дослідити головну ділянку шляхів руських військ під час цих двох походів, ще раз перевірити місцезнаходження городищ і селищ цього часу, їх розміри, топографію їх околиць, віддаль між ними, існування бродів тощо. При цьому виявилось, що найточнішим і найправдивішим описом подій, так образно відтворених у „Слові о полку Ігоревім“, є Іпатьївський літопис. Немає сумніву, що відомості для цього літопису дав безпосередній учасник походу, який пережив усі перипетії трагедії, був знайомий із визволенням Ігоря з половецького полону із слів, мабуть, самого князя Сіверського.

У 1941 р. автор знову оглянув місця можливих переправ на Дінці, місця згодного з'єднання військ Ігоря і Всеволода, місце поразки половців на р. Сальниці в 1111 р. і першого, переможного для руських, бою Ігоря з половцями в 1185 р. на р. Сюурлі, точно встановив віддаль

між городищами, де є кераміка, що належить пізнім кочівникам. Треба було знайти ще р. Каялу — місце нещасливої для Ігоря битви з половцями і оглянути половецький стан на р. Торці, де Ігор жив у полоні і звідки він утік з допомогою половецького Лавра. Ця робота автора була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу країну.

На підставі матеріалів археологічних розкопок похід Ігоря Сіверського можна уявити так (рис. 7).

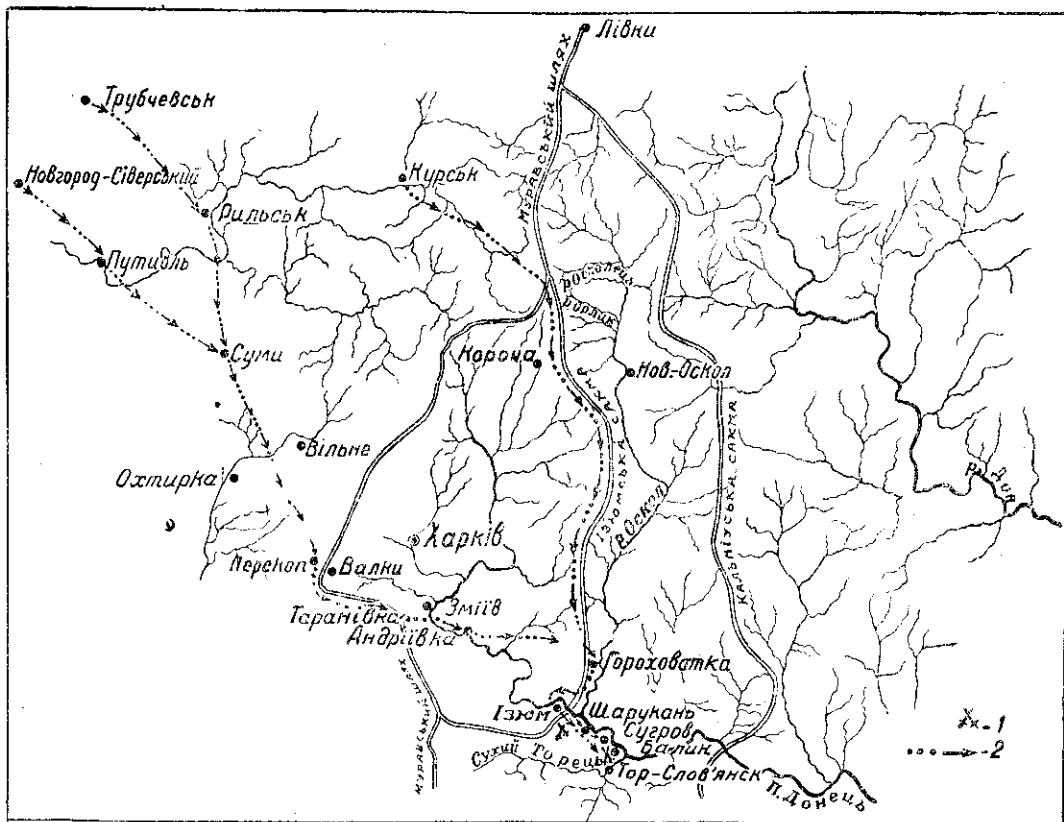

Рис. 7. Схема шляхів походу Ігоря Сіверського в 1185 р.
Умовні позначення: 1 — місця битв; 2 — шляхи руського війська.

Ігорь Святославич виступив із Новгород-Сіверська у вівторок 23 квітня 1185 р.; з ним, можливо, вже були і чернігівські ковуї¹. Об'єднавшись у Путивлі з дружиною Володимира, руське військо рушило далі на південний схід, очевидно, в район теперішніх Сум. У цей же час трубчевська дружина пішла до Рильська, де з'єдналася з рильським ополченням, і далі йшла на Суми вже разом з рильчанами. Поблизу

¹ Ковуї — осілі кочівники, торки і берендеї.

Сум, треба думати, проходив кордон Переяславського князівства (тому за літописом: „снявшись у Переяслави“). Від Сум об'єднані дружини рушили на з'єднання з військом князя Всеволода Курського. Князю Всеволодові, що йшов від Курська (за літописом: „іншим шляхом“), найзручніше було рухатись Ізюмською сакмою¹. Ігор повинен був скористатися хоч невеликою ділянкою такого зручного шляху, як Муравський. Полки Ігоря йшли Муравським шляхом, очевидно, від нинішнього м. Валок до с. Таранівки. Щоб підійти до Ізюмської сакми, Ігор повинен був переправитися через Донець трохи північніше від південного кордону Сіверської землі, що проходив, якщо судити з відкритих автором слов'янських городищ і селищ цього часу, на південь від околиць сучасного м. Балаклії, Харківської області.

Зручною переправою в цьому районі був тоді брід між сс. Черкаським та Бишкінем і другий, що лежав трохи на схід, коло теперішньої слободи Андріївки. До них йшов від с. Таранівки досить зручний Бишкінський шлях. Яким з двох бродів скористалося руське військо, точно ще не вдалося встановити, але до одного з них, мабуть до Андріївського, сіверська рать підійшла в середу першого травня 1185 р. Цього ж дня близько третьої години (15 годин) руське військо було свідком сонячного затемнення. Подія ця дуже стривожила воїнів. Лише після звернення до них Ігоря воїни рушили далі. Треба думати, що переправа відбулася відразу ж після закінчення сонячного затемнення.

Слід зауважити, що повинь на Дінці за нормальних умов триває близько місяця. На відміну від пізньої весни 1111 р., коли військо Мономаха підійшло до берегів Дінця ще по снігу і від Дегеевого потоку (під половецьким містом Балином) відходило до р. Сальниці в умовах весняного бездоріжжя, яке тільки починалося, повинь 1185 р. була дуже ранньою.

Ігор міг виступити в похід лише після того, як повинь закінчилась і дороги просохли.

Від слободи Андріївки до Ізюмської сакми в околицях слободи Гороховатки на р. Осколі, де, очевидно, з'єдналися війська князів Ігоря і Всеволода, через нинішні сс. Вовчий Яр, Волохів Яр, Бригадірівку, Крючки і Теплинку, приблизно 102 км. Місцевість тут дуже порізана, і щоб пройти цей шлях, Ігореві потрібно було п'ять днів.

На Ізюмській сакмі Ігор два дні чекав на курян, що йшли з півночі, після чого з'єднані руські війська рушили до Ізюм-Кургана. Від Гороховатки до Ізюма війська йшли зручною Ізюмською сакмою 26 км, а потім, на протязі 6 км, на північ від роздвоєння р. Ізюмця на Сухий і Мокрий Ізюмець, обходили із заходу дуже болотисте гирло Ізюмця і долину Дінця, переправившись нарешті через р. Сальницю і мілководний Донецький брід під Ізюмом. Річку Сальницю ніяк не можна було поминути. Осць чому при описах походів Володимира Мономаха та Ігоря в наших літописах фігурує р. Сальниця і нічого не говориться про брід на Дінці під Ізюм-Курганом.

Цей зручний шлях можна було пройти за один день. І справді, ми бачимо, що в четвер увечері руське військо знаходилось уже коло Саль-

¹ Сакма — степовий шлях.

ниці та Ізюмського броду. Тут розвідники, вислані Ігорем, мабуть, ще від Осколу, попередили, що половці знають про наближення руських, „со доспехом ездят“. Тому вирішено було наступати швидко — „борзо“. Руське військо йшло цілу ніч і наступного дня до обіду, тобто години до дванадцятої. За цей час форсованим маршем можна було пройти з 30 км. За 30 км від Ізюма шлях Ізюм—Слов'янськ підходить до р. Голої Долини. Звідси до Шаруканя — Теплинського городища близько 6 км, до Сугрова — Сидорівського городища 8 км.

Тут у п'ятницю і стався перший, переможний для війська Ігоря Святославича, бій з половцями. Від р. Голої Долини — р. Сюрлі — половці тікали повз свої міста, як з усього видно, Слов'янським шляхом, за Слов'янські озера і далі. Руська кіннота під проводом Святослава Ольговича переслідувала їх, а дружини Ігоря і Всеволода тимчасом захопили Шарукань, Сугров і Балин.

Найдалі на південь з усіх половецьких міст, лежав Балин, нині Маяцьке городище. Захопивши його, піша руська рать разом з полоненими вийшла в степ на теперішній шлях Ізюм—Слов'янськ, де й спинилася, чекаючи на свою кінноту, що погналася за половецьким авангардом. Святослав Ольгович, захоплений гонитвою, повернувся до основних руських сил лише пізно вночі під суботу. Тут Ігор Святославич висловився за негайний відхід війська назад. З цим не погодився Святослав Ольгович, бо коні його загону наморилися і не могли йти далі. Тому вирішено було заночувати там, де стояло все військо — у безводному степу.

Отже, руське військо стало на ночівлю недалеко від крайнього половецького міста Балина (тобто Маяцького городища), зайнятого в цей день руськими.

Місцевість ця являє собою лісостеп. Береги Дінця і прилеглі до нього балки на той час були вкриті густим лісом — Теплинським, що простягався, очевидно, від гирла р. Осколу до гирла р. Торця.

Тепер від тодішнього лісного масиву лишилися окремі більш або менш значні площі у вигляді Теплинського та Маяцького лісів і невеликих гаїв між ними та на південь від них. А водорозділ поміж Дінцем і р. Голою Долиною був тоді, як і зараз, досить рівним безлісним плато, яке в південній частині, за 6 км від Слов'янська, перетинається глибокою балкою, по дну якої тече річка Макатиха. Ця річка (вірніше струмок, 7—8 км завдовжки) починається у Маяцькому лісі і впадає в р. Голу Долину — половецьку Сюрлі. Річище Макатихи глибоке, береги досить високі для струмка, стрімкі, притиснуті один до одного у вигляді мініатюрного каньйону, по дну якого швидко біжить невелика, але повноводна річка. Береги Макатихи поросли густим чагарником, а береги р. Голої Долини лише подекуди мають маленькі лісові острівці. Такою ця річка, певно, була і за давніх часів, недаремно ж її у стародавніх документах називають Голою Долиною.

На високому рівному плато десь недалеко від р. Макатихи і заночувало стомлене руське військо. Рано вранці в суботу виявилось, що сіверяни оточені головними половецькими силами.

Почалася запекла битва. Руські стояли в безводному степу і на самому початку бою намагалися пробитися до Дінця, але половці тіснили їх до Слов'янських озер. Заспокоїти спрагу коло р. Макатихи руські

не могли, бо її стрімкі, порослі густим чагарником, майже неприступні береги могли б розладнати бойовий порядок сіверян.

Битва тривала всю суботу, ніч під неділю та вранці в неділю, коли на світанку не витримали і втекли з поля бою чернігівські ковуї. Остаточної поразки руські зазнали між теперішніми Слов'янськими солоними озерами.

Що це сталося саме так, доводять такі дані. Коли змішалися і побігли ковуї, поранений Ігор помчав на коні за ними, намагаючися зупинити втікачів. Але цього зробити йому не пощастило. Ігоря, що повертався до свого полку, схопили половці. Він бачив, як його брат Всеволод відбивався від половців, „идуше круг при озере“. В Іпатьївському літопису говориться, що з усієї руської раті після нещасливої битви врятувалося лише п'ятнадцять чоловік, а ковуїв ще менше. Решта воїнів, або полягла на полі бою, або була взята в полон, або „в мори истопоша“.

Треба нагадати, що одну з причин поразки сіверян наші літописи вбачають у тому, що руські воїни не могли утолити своєї спраги. Дослідники не звернули увагу на з'ясування того, чому руські воїни, будучи коло озер, не могли з них напитися. А між тим, ця немов би недоречність „Слова о полку Ігоревім“ прямо визначає місце, де стався бій. За суботу і в ніч під неділю половці відтіснили руське військо до Слов'янських солоних озер і тут, наскільки можна судити з відомостей, що їх здобув автор, воно було розбите.

Ось розгадка того, чому руські воїни не могли утолити своєї спраги, будучи коло води: адже вода в озерах була солона. Автор докладно оглянув береги Слов'янських озер, розпитував старожилів про цікаві знахідки на берегах цих озер. Двоє з них, Федір Фадійович Глушенко і Хома Дмитрович Черкашеников розповіли, що у 1894 р., коли проклали Слов'янську залізничну вітку, між озерами Вейсовим та Рапним було викопано багато людських кістяків. Вони лежали не в трунах, а були безладно розкидані і знайдені недалеко від поверхні. Траплялися тут і дуже попсовані іржею якісь залізні речі, в тому числі, очевидно, і криві шаблі. Згодом усі викопані кістяки були поховані у братській могилі коло Воскресенської церкви, що стоїть між солоними озерами.

Є ще й інші вказівки на те, що нещасливий для сіверян бій стався саме в цих місцях. У тому ж Іпатьївському літопису при описі втечі Ігоря з половецького полону говориться, що Ігор послав свого ставеного до відданого йому половецького Лавра з наказом: „Перейди на ону сторону Тора з конем поводним“. На цих двох конях Ігор і Лавр і тікали на Русь.

Значить, половецький стан, де сіверський князь жив у полоні, був десь на березі Тору, найпевніше — коло верхів'я сучасного Казенного Торця, кілометрів за тридцять від Слов'янських озер. Стану цього авторові не вдалося розшукати, але ясно одно, що описана в „Слові о полку Ігоревім“ битва сталася на північ від нього. А на північ від Сухого і Казенного Торця є лише два більш-менш значні водоймища: прісноводне плесо, де впадає р. Гола Долина в Торць, і Слов'янські озера.

Вказівки на те, що місце поразки Ігоря і місце перебування його в полоні у половців були відокремлені невеликою відстанню від руських меж, маємо в дослідженні Татіщева. Татіщев твердить, що з полю-

вещького полону Ігор тікав не з одним половчанином Лавром, а „сам-п'ять“, причому за ніч поминув усі половецькі „обиталища“, а тоді в два дні степом доскакав до руського броду. Від шаленої їзди руські загнали своїх „борзих коней“, як говориться в „Слові о полку Ігоревім“.

З вказівкою Татищева про втечу Ігоря в супроводі чотирьох чоловік не можна погодитись, бо Іпатьївський літопис, відзначаючись великою точністю, говорить тільки про одного Лавра; та й заgonу в п'ять чоловік було б значно важче непомітно проскакати повз усі половецькі стани. А твердження, що за два дні Ігор і Лавр загнали своїх коней, цілком відповідає Іпатьївському літопису.

Отже, наведені вище міркування дають підставу твердити, що бій закінчився коло Слов'янських озер, а почався, мабуть, на берегах швидкої р. Макатихи, яка і є „бистой Каялой“ за руськими літописами і в „Слові о полку Ігоревім“.

Лишається провести невелике польове дослідження, щоб точно визначити місце, де стався бій, і пункт, де жив у полоні Ігор.

Травень, 1943 р., м. Уфа.

Н. В. СИБИЛЕВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НА ДОНЦЕ В СВЯЗИ С ПОХОДАМИ ВЛАДИМИРА МОНОМАХА И ИГОРЯ СЕВЕРСКОГО

Резюме

В результате обследования участка Донца между г. Змиевом, Харьковской области, и устьем р. Бахмутки, Сталинской области, автором выявлены городища: Гомельшинское, Меловское, или Северское, городища возле х. Донецкого или Вербовского, над х. Лысогоркой. Ряд поселений расположены: у х. Байрак, вокруг г. Балаклеи, по рекам Волосской и Средней Балаклейкам, далее на правом берегу Донца вниз к с. Залиманье, в с. Капустяновке. Следы большого раннефеодального поселения находятся у с. Красный Оскол, Изюмского района. У с. Шейковки, Харьковской области, и у с. Рубцова, Сталинской области, находятся два могильника времен Киевской Руси.

Археологические материалы, собранные на городищах, дают предметы этого времени, золотые, серебряные и бронзовые изделия, керамику и бронзовые вещи салтовского типа.

У с. Петровского, Харьковской области, находится группа небольших могильных курганов, где встречаются позднекочевнические погребения.

Ниже устья р. Оскола, в Сталинской области, находится ряд городищ — Теплинское, Сидоровское, Маяцкое и Новоселовское; восточнее с. Татьяновки, Славянского района, в густом лесу находится еще пятое городище. На них обнаружена керамика славянского и салтовского типа.

Изучение похода Владимира Мономаха 1111 г. дает возможность считать г. Шарукань — Теплинским, г. Сугров — Сидоровским, г. Балин — Маяцким городищами.

Обследование на месте основного участка похода Игоря Северского в 1185 г. в связи с указаниями Ипатьевской летописи и „Слова о полку Игореве“ дает основание сделать вывод, что первое, победоносное для русских, сражение произошло в пятницу второго мая, километрах в тридцати к югу от Изюма, возле р. Голой Долины (Сюурли), Теплинского (Шаруканя) и Сидоровского городищ (Сугрова). Второе сражение, длившееся в субботу и воскресенье, третьего и четвертого мая, произошло возле р. Макатихи (Каялы) и Славянских озер. Окончательное поражение нанесено было русским в воскресенье четвертого мая, между теперешними Славянскими соляными озерами. Ряд подробностей при описании битвы в Ипатьевской летописи объясняется именно условиями места битвы (невозможность утолить жажду, т. к. битва происходила у соляных озер, выражение относительно гибели русских „в море истопоша“, т. е. в большом озере).

Опрос местных старожиллов дал возможность установить, что в 1894 г. при проведении Славянской железнодорожной ветки было выкопано между озерами Вейсовым и Рапным много человеческих скелетов лежавших в беспорядке. Вместе со скелетами попадались сильно испорченные ржавчиной железные вещи.

Ряд других обстоятельств (например, пребывание в плену Игоря на берегу Тора) также указывает, что битва Игоря Северского с половцами произошла возле Славянских озер.

ВІД РЕДАКЦІЇ

Публікуючи статтю М. В. Сібільова, редакція вважає потрібним зробити такі зауваження.

Автор, відомий краєзнавець, що багато років вивчав стародавні пам'ятки басейну р. Північний Донець, дослідив і деякі пам'ятки епохи Київської Русі. Не будучи спеціалістом у галузі слов'янської археології, М. В. Сібільов зібрав, проте, нові археологічні матеріали, на основі яких можна висвітлити деякі спірні місця „Слова о полку Игоревім“.

Присвячена цим матеріалам стаття, що тут публікується, була викладена М. В. Сібільовим, як наукова доповідь в Уфі навесні 1943 р.

Останнім часом ці питання вивчає московський проф. К. В. Кудряшов. Так, у 1947 р. він опублікував статтю „Слово о полку Игореве“ в историко-географическом отношении¹, з якої видно, що погляди К. В. Кудряшова (про місце битви Игоря з половцями, про ототожнення р. Макатихи з літописною Каялою, пояснення виразу „в море истопоша“ та ін.) повністю збігаються з висновками статті М. В. Сібільова. В 1948 р. К. В. Кудряшов у статті „Северное Причерноморье в IX—XII вв.“² подає такі ж висновки, як і М. В. Сібільов і приурочує половецькі міста Шарукань до Теплинського, а Сугров до Сидорівського городищ.

¹ Слово о полку Игореве, Сборник статей, Гослитмузей, М., 1947.

² Автореферат докторської дисертації, „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР“, т. IV, М.—Л., 1948.

У примітках до своїх статей К. В. Кудряшов згадує ім'я М. В. Сібільова, від якого автор ніби дістав деякі усні відомості щодо характеристики місцевості, де відбулася битва Ігоря з половцями.

К. В. Кудряшов був знайомий із загальними висновками М. В. Сібільова: він був присутній на зазначеній вище доповіді навесні 1943 р. в Уфі, мав усні розмови з М. В. Сібільовим, який тоді ж люб'язно передав К. В. Кудряшову статтю, що нині публікується, карту і деякі інші матеріали.

Отже, як у частині історико-географічного освітлення походів Мономаха та Ігоря, так і в питаннях визначення половецьких міст не може бути сумніву в самостійності і незалежності висновків М. В. Сібільова.